

ВАСИЛЮК
Петро Миколайович,
директор Українського ін-ту
експртизи сортів рослин
(м. Київ)

ЕВОЛЮЦІЯ ВІТЧИЗНЯНОГО СОРТОВИПРОБУВАННЯ: СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ

У статті проаналізовано окремі історіографічні праці та джерельну базу формування національних сортових рослинних ресурсів у системі державного законодавчого регулювання України в період 1923–2013 рр.

В статье проанализировано отдельные историографические труды и источниковедческую базу формирования национальных сортовых растительных ресурсов в системе государственного законодательного регулирования Украины в период 1923–2013 гг.

The article analyzes historiography of plant varietal resources development in the system of State legislative regulation of Ukraine in 1923 to 2013.

Одним із головних завдань аграрної політики України сьогодні є проведення заходів щодо збільшення виробництва та покращання якості продукції рослинництва шляхом розширення та оновлення сортових рослинних ресурсів, які визначають продовольчу безпеку держави та використовуються в подальшому селекційному процесі. З розвитком біологічної науки та зростанням потреб у забезпеченні сільського господарства високопродуктивними сортовими ресурсами рослин, держава прийняла низку заходів із проведення реєстрації сортів, які поширені на території України, охорони прав селекціонерів та впровадження сортової сертифікації насіння відповідно до міжнародних вимог. Організація такої діяльності насамперед залежить від результатів державного сортовипробування вирощуваних культур.

Як свідчать галузеві фахові видання, проблема випробування сортів була актуальною з кінця XIX ст., а окремі дослідження проводили ще у XVIII ст. Не

зважаючи на такий тривалий період розвитку даної галузі, відсутньою залишалася узагальнююча наукова праця з історії започаткування й організації державного сортовипробування в Україні та на її території до 1992 р. Лише поодинокі відомості можна знайти в публікаціях із суміжних напрямів – селекції та насінництва, або звітних матеріалів вітчизняних дослідних установ. Проте така інформація слугувала здебільшого як джерело, а не історіографічна база. Саме тому, враховуючи відзначення 90-річчя від початку системних досліджень із сортовипробування та створення спеціальної мережі установ для його проведення, Український інститут експертизи сортів рослин вирішив відтворити історію Державної служби з випробування сортів, здійснивши історико-науковий аналіз наукової літератури, архівних матеріалів та опублікованих урядових директив.

Нажаль ґрунтовних історіографічних досліджень з історії розвитку сортовипробування сільськогосподарських культур нами не знайдено. Деякі події в еволюції державного випробування сортів розкрито у колективній монографії за науковою редакцією В.В. Шелепова [1]. Зокрема у розділі 9 «Сортовивчення і охорона прав на сорти» узагальнено історію сортовипробування, ознаки експертизи на ВОС-тест та міжнародні зв'язки і охорону прав на сорти. Проте досліджувану проблему висвітлено фрагментарно, зазначаючи лише певні урядові розпорядження.

Поодинокі історіографічні відомості з розвитку сортовипробування містяться в дослідженнях з історії сільськогосподарської науки і дослідної справи в Україні. Зокрема, про відкриття в 1721 р. у м. Лубни першого аптекарського городу, який мав за мету інтродукцію, акліматизацію та селекцію лікарських рослин, пише В.А. Вергунов у першій частині «Нарисів» з історії аграрної науки, освіти та техніки [2]. На нашу думку, цю дату можна вважати початком проведення сортовипробування, адже застосовуючи добір, необхідно було дослідити наявний місцевий набір сортів.

Про необхідність проведення порівняння сортів ще XVIII ст. з метою виявлення врожайнішого й більш адаптованого до ґрунтово-кліматичних умов,

наведено у праці Л.Л. Балашева, який вважав таку роботу завданням сортовипробування [3]. Аналізуючи його статтю, яка за назвою і змістом відповідає історіографічному дослідженню, з'ясовано, що подальшого розвитку випробування сортів набуло у другій половині ХІХ ст. на полях сільськогосподарських товариств, ботанічних садів, дослідних установ і поміщицьких господарств. Автор також зазначає, що лише після проведення в 1913 р. наради із сільськогосподарської дослідної справи почали приділяти увагу питанням методики порівняльної оцінки сортів.

За нашими дослідженнями вищезазначені три праці можна вважати історіографічною базою при вивченні еволюції вітчизняного сортовипробування. Проте їх аналіз засвідчив відсутність інформації про створення Української сортомережі, про роль мережі дослідних установ Сорто-насінного управління Цукротресту, Всеукраїнського товариства насінництва у розвитку державного сортовипробування. Поза увагою дослідників залишилася участь СГНКУ в організації контролю за якістю насіння, не розкрито формування державної мережі сортовивчення у період Другої світової війни тощо. Саме тому для вивчення еволюції державного сортовипробування у 1923–2013 р. нами залучено періодичні видання наукових організацій і дослідних установ, публікації в галузі насінництва й селекції а також архівні матеріали і опубліковані накази й розпорядження Уряду, які слугують джерелознавчою базою розвідки.

Завдяки опрацюванню зазначених праць, зокрема монографії Х.М. Піпан з історії розвитку селекції озимої пшениці в Україні, нами з'ясовано низку приватних маєтків, у яких наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. проводили дослідження з вивчення місцевих і закордонних сортів [4]. У праці також міститься інформація про роботу мережі дослідних установ Харківського товариства сільського господарства, до програми яких було включено порівняння найпоширеніших сортів досліджуваних культур. Так як здебільшого у той час сортовипробування проводили з метою визначення переваг запропонованих на ринку сортів, відповідно й отримання високого врожаю без

ризик переоплати, для достовірності отриманих результатів, було розроблено спеціальні правила дослідження зразків насіння і рослин. Такі відомості наведено у науковій публікації П.Є. Маринича [5].

Після Першої світової війни на вітчизняному та закордонному ринках поживалася конкуренція насіння цукрового буряку та зернових культур. Це призвело до організації постійних досліджень сортів при селекційно-дослідних станціях, зокрема мережі дослідних установ Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Цей період описано у праці Б.А. Паншина «Питання районного викохування сортів цукрового буряку» [6].

Визначальними у розвитку вітчизняного сортовипробування стали 20-ті роки ХХ ст., коли було створено координуючий сільськогосподарську науку і дослідну справу орган – Сільськогосподарський науковий комітет України (СГНКУ) (реорганізований у Науково-консультаційну раду (НКР) та спеціалізовані галузеві управління (Сорто-насінневе управління Цукротресту) й товариства (Всеукраїнське товариство насінництва).

Інформація про діяльність СГНКУ, та діючого при ньому бюро насінництва ботанічної секції міститься в матеріалах фонду № 1061 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Зокрема у нашому дослідженні, чи не вперше, відзначено, що саме у науковій програмі бюро значилося завдання стосовно розроблення норм якості насіння із врахуванням ґрунтово-кліматичних умов України. Для проведення спеціальних досліджень було створено Київську контрольно-насінневу станцію. Також з проаналізованих документів з'ясовано факт створення Українського інституту насіннезнавства, який нажалі проіснував тільки декілька років.

Із фонду № 27 цього ж архіву стала відомою подальша доля ботанічної секції СГНКУ при його реорганізації в НКР. Встановлено, що саме на базі секції в системі НКО у 1928 р. створено Український інститут прикладної (застосованої) ботаніки та в системі НКЗС – Інститут генетики та селекції. Серед завдань обох інститутів було проведення сортовивчення і

сортовипробування сільськогосподарських культур. Зокрема при УІПБ організовано спеціальний відділ сортовипробування.

Важливу роль в історії вітчизняного сортовипробування відіграла діяльність Сорто-насінневого управління Цукротресту (СНУ). У ЦДАВО України матеріали з діяльності цього управління виділено в окремий фонд № 2501. Як значиться у документах, для проведення й координації у підпорядкованій мережі селекції, насінництва і випробування сортів діяв самостійний селекційно-насінневий відділ. Архівні розвідки з організації сортовипробування в СНУ частково провів М.В. Присяжнюк [7]. Зокрема, ним встановлено мережу управління, його завдання, сортимент культур, з якими працювали установи та ін. Окрема стаття автора присвячена заснованим СНУ, НКЗ і СГНКУ короткочасним курсам для підготовки спеціалістів сортівничої справи [8].

Джерельною базою в дослідженні діяльності СНУ Цукротресту слугував, окрім архівних документів, – спеціальний видавничий орган управління «Бюлетень Сортівничо-насінньового управління Цукротресту». На сторінках цього журналу опубліковано результати наукових досліджень з різних напрямів сільськогосподарської науки, матеріали з їздів та нарад, наукові звіти тощо.

Вирішальну роль у заснуванні Української сортомережі відіграло Всеукраїнське товариство насінництва (ВУТН). Передумови його організації та напрями діяльності частково висвітлено у публікації Х.М. Піпан [9]. Проте, недостатньо розкритим залишилося питання участі ВУТН у створенні вітчизняної мережі сортовипробувальних пунктів. Про прийняття рішення стосовно закріплення сортовипробувальної роботи з польовими культурами за спеціальними установами згадує у монографії «Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві)» В.А. Вергунов [10]. Подальше формування мережі й наукові програми з вивчення сортів висвітлено у колективній науковій праці за редакцією В.Я. Юр'єва [11], а також у брошурі В.Г. Батиренка [12].

Слід відмітити, що саме з 1923 р. започатковано державне сортовипробування, регламентоване загальною програмою з визначеними сортами культур. Найорганізованіше цю роботу проводили у дослідних установах бурякоцукрової області СРСР. Коротка, проте досить цінна інформація про дослідні пункти та їхні науково-виробничі завдання міститься на сторінках збірників СНУ «Сортоводные станции Сахаротреста» та «Сеть опытных полей в сельхозах Сахаротреста» [13; 14]. За їхніми даними сортовипробування на той час проводили 16 дослідних установ. Поширеним було колективне сортовипробування. Методичні вказівки стосовно методики опрацювання результатів цієї роботи узагальнив у «Трудах» з прикладної ботаніки і селекції В.Г. Батиренко [15].

Створення та діяльність Української сортомережі спонукала до заснування в 1924 р. Державної мережі сортовипробування на території РРФСР. Тоді ж, як засвідчено у праці М.К. Фірсової [16] активну діяльність в напрямі усесторонньої оцінки сортів розпочав В.В. Таланов. Саме він, за дослідженнями П.Є. Маринича [17], здійснював керівництво південною мережею сортовипробуваних установ СРСР. Північну очолював В.Є. Писарев. Як відмічає автор, лише у 1931 р. відбулося об'єднання двох мереж з утворенням у ВІРі єдиної державної сортомережі.

Визначною подією в розвитку сортовивчення, зокрема стосовно узгодження методики його проведення, оцінки сортів зернових культур і цукрового буряку, стала II Всесоюзна науково-агрономічна нарада Цукротресту, матеріали якої було опубліковано окремою працею [18]. На основі резолюцій, прийнятих на зібранні відділом сортовипробування Всесоюзного інституту прикладної ботаніки і нових культур, розроблено перспективний план розвитку дослідної справи, у тому числі й сортовипробування на 1927–1931 рр. За підтримки інституту його також видано окремою книжкою [19]. Вагомі рішення прийнято на Всесоюзному з'їзді з генетики, селекції, насінництва і племінного тваринництва, що відбувся 1929 р. у м. Ленінграді. У спеціально підготовлених трудах з'їзду [20] міститься

інформація про ухвалені правила районування і стандартизації сортів, про створення Всесоюзного науково-технічного комітету з сорто-насінневої справи і його Бюро, а також про розроблений перший проект сортового районування зернових культур.

Слід відмітити, що Всесоюзний інститут прикладної ботаніки і нових культур активну участь брав і в міжнародному сортовивченні. Про це значиться у праці Б.А. Паншина [6].

З розширенням сортовипробувальної мережі удосконалювалися напрями досліджень: визначали урожайність, якість, стійкість сортів тощо. Як зазначено у монографії за редакцією В.В. Таланова [21], згідно з результатами цих випробувань сорти розподіляли на три групи: стандартні, рекомендовані й допустимі.

Початок тридцятих років, як показали результати архівних розвідок, завершених збірником документів і матеріалів за науковою редакцією В.А. Вергунова [22], ознаменувався створенням Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. Аналізуючи зібрані в книжці документи, став відомим факт об'єднання сортомереж Цукротресту і Наркомзему з підпорядкуванням останньому. З книги «Общая селекция и семеноводство полевых культур» [11] стало відомо про об'єднання в 1932 р. Української сортомережі НКЗ із відділом сортовипробування ВІРу та створення Всесоюзної державної сортовипробувальної мережі. У цій праці також розкрито її організаційну структуру та завдання.

Подальший розвиток вітчизняного сортовипробування вдалося з'ясувати з друкованих органів НКЗ УСРР («Бюлетень Народного комісаріату земельних справ УСРР»), НКЗ СРСР («Сборник основных приказов и инструкций Народного Комиссариата Земледелия СССР») та Державної комісії із сортовипробування зернових культур («Информационный бюллетень»). Вивчаючи низку постанов і наказів, розміщених у зазначених збірниках, слід виділити постанову Ради Народних Комісарів СРСР від 1937 р., якою задекларовано створення Державної комісії із сортовипробування зернових

культур [23], наказ НКЗ СРСР про передачу Держкомісії із сортовипробування зернових культур сортодільниць Держсортмережі ВІР [24], постанови стосовно організації сортовипробувань окремих сільськогосподарських культур тощо. Опрацювавши зазначені джерела, вдалося відтворити мережу сортовипробувальних пунктів у період 1930–1990 рр. Порівняння отриманих результатів випробування сортів радянського періоду з результатами сучасних установ, дає можливість переосмислити сучасну структуру системи державного сортовипробування.

Дослідити діяльність Державної служби з охорони прав на сорти рослин України вдалося завдяки вивченню постанов Кабінету Міністрів України, зібраних у збірнику «Зібрання постанов Уряду України». Зокрема, опрацьовано наказ Міністерства сільського господарства та продовольства України про перейменування Державної комісії із сортовипробування сільськогосподарських культур у Державну комісію України із випробування та охорони сортів рослин Мінсільгосппроду України, закон України «Про охорону прав на сорти рослин», постанови КМУ «Про Реєстр сортів рослин України», «Про утворення Державної служби з охорони прав на сорти рослин та Українського інституту експертизи сортів рослин» та ін.

Таким чином, аналіз опублікованих праць у галузі селекції, насінництва і сортовипробування засвідчив відсутність історичних досліджень зі створення та діяльності Державної системи охорони прав на сорти рослин, які б дали чітке уявлення про формування державної мережі сортовипробування. Наведені у статті історіографічні публікації здебільшого висвітлюють події, які стосуються розвитку сортовипробування в Союзі не виокремлюючи місце українських дослідних станцій у цьому процесі. Зовсім відсутньою є інформація про стан вивчення сортів у період перших спроб академізації вітчизняної аграрної науки в 1920–1935 рр., минулого століття та у період німецької окупації території України. Завдяки введенню до наукового обігу низки архівних матеріалів та аналізу опублікованих урядових постанов, які склали джерельну базу наукової розробки теми, сформовано цілісне уявлення про еволюцію вітчизняного

сортовипробування упродовж ХХ – початку ХХІ ст. Зібраний матеріал може слугувати науковим підґрунтям комплексного монографічного видання з даної проблеми.

Список використаної літератури

1. *Селекція, насінництво та сортознавство пшениці* / В. В. Шелепов, М. М. Гаврилук, М. П. Чебаков та ін. ; УААН, Миронівський ін-т пшениці ім. В. М. Ремесла ; за ред. В. В. Шелепова. – Миронівка, 2007. – 405 с.
2. *Вергунов В. А.* Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К. : Аграрна наука, 2006. – С. 10, 114.
3. *Балашев Л. Л.* Государственное сортоиспытание зерновых культур в СССР (краткий обзор развития сортоиспытания) / Л. Л. Балашев // Информационный бюллетень / Гос. комис. по сортоиспытанию зерн. культур при М-ве сел. хоз-ва СССР. – 1947. – № 11 (128). – С. 12.
4. *Піпан Х. М.* Селекція озимої пшениці в Україні : історія та здобутки / Х. М. Піпан // НААН, ННСГБ ; за наук. ред. В. В. Шелепова. – К., 2013. – С. 52.
5. *Маринич П. Е.* Государственное сортоиспытание в СССР / П. Е. Маринич // Селекция и семеноводство. – 1967. – № 6 (нояб.-дек.). – С. 20–27.
6. *Паншин Б.* Питання районного виховання сортів цукрового буряка / Борис Паншин // Вісн. с.-г. науки. – Х. – 1927. – Т. 4, № 2–3. – С. 52–55.
7. *Присяжнюк М. В.* Передумови становлення та науково-організаційні засади функціонування вітчизняного сортовипробування у 20-х роках ХХ ст. / М. В. Присяжнюк // Селекція і насінництво : між від. темат. наук. зб. – Х., 2011. – № 99. – С. 192–199.
8. *Присяжнюк М. В.* Науково-освітня діяльність вищих короткочасних селекційно-насінневих курсів при Сортівничо-Насіньовому Управлінні Цукротресту (1920–1922) / М. В. Присяжнюк // Селекція і насінництво. – 2011. – Вип. 100. – С. 322–327.
9. *Піпан Х. М.* Всеукраїнське товариство насінництва : історія заснування, структура та напрями діяльності / Х. М. Піпан // Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали VIII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 21 трав. 2013 р. / НААН, ННСГБ. – К., 2013. – С. 101–104. – (До 150-річчя з дня народж. акад. В. І. Вернадського).
10. *Вергунов В. А.* Полтавське дослідне поле : становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) / В. А. Вергунов. – К., 2009. – С. 67.
11. *Государственное сортоиспытание // Общая селекция и семеноводство полевых культур* / В. Я. Юрьев, П. В. Кучумов, Г. Н. Линник [и др.] ; под ред. В. Я. Юрьева. – М. : Сельхозгиз, 1940. – С. 278–293. – (Сер. «Учебники и учеб. пособия для с.-х. вузов»).

12. *Батыренко В. Г.* Сортоизучение в сети Всеукраинского Общества Семеноводства : программа работ / В. Г. Батыренко ; Всеукр. т-во насінництва. – Х., 1926. – Бюл. 20. – 17 с.
13. *Нестеров А. Ф.* Сеть опытных полей в сельхозах Сахаротреста / А. Ф. Нестеров // Бюл. Сахаротреста. – 1925. – № 10 (30) окт. – С. 61–66.
14. *Сортоводные станции Сахаротреста / Сортоводно-семенное упр. Сахаротреста.* – К. : Изд. Сахаротреста, 1923. – 359 с.
15. *Батыренко В. Г.* К вопросу о методах обработки данных коллективного сортоиспытания / В. Г. Батыренко // Труды по прикладной ботанике и селекции / Всесоюз. НИИ прикл. ботаники и новых культур, Гос. ин-т опытной агрономии. – Ленинград, 1926. – Т. 16, вып. 4. – С. 91–98.
16. *Фирсова М. К.* Итоги работы контрольно-семенной лаборатории / М. К. Фирсова // Информационный бюл. / Гос. комис. по сортоиспытанию зерн. культур при М-ве сел. хоз-ва СССР. – 1947. – № 12 (129). – С. 39–44.
17. *Маринич П. Е.* Государственное сортоиспытание в СССР / П. Е. Маринич // Селекция и семеноводство. – 1967. – № 6 (нояб.-дек.). – С. 20–27.
18. *Материалы II Всесоюзного научно-агрономического совещания Сахаротреста.* – К. : Изд. газеты «Экон. вестник», 1927. – 581 с.
19. *Перспективный план работ Всесоюзного института прикладной ботаники и новых культур на пятилетие 1927/28–1931/32 гг. : проект.* – Л. : Печатня, 1928. – 215 с.
20. *Труды Всесоюзного съезда по генетике, селекции, семеноводству и племенному животноводству в Ленинграде 10–16 января 1929 г.* – Л. : Изд. ред. кол. съезда, 1930. – Т. 1 : Состав, работа и постановление Съезда. – 177 с.
21. *Сорта зерновых культур и районы их распространения / Всесоюз. ин-т растениеводства НКЗ СССР, отд. сортоиспытания ; под ред. В. В. Таланова.* – М. ; Л. : Сельколхозгиз, 1932. – Вып. 1. – 491 с.
22. *Вергунов В. А.* Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук : зб. док. і матеріалів / В. А. Вергунов, І. В. Гриник, З. П. Кірпаль [та ін.]. – К. : Аграрна наука, 2006. – С. 6.
23. *Постановление Совета Народных Комиссаров СССР 29 июня 1937 г. «О мерах по улучшению семян зерновых культур» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : в 5 т. / [сост. К. У. Черненко, М. С. Смиртюков].* – М. : Изд. Полит. лит., 1940. – Т. 2 : 1929–1940 годы. – С. 606–614.
24. *Приказ № 665 от 4 августа 1937 г. «О передаче Госкомиссии по сортоиспытанию зерновых культур сортоучастков Госсортосети ВИР» // Сб. осн. приказов и инструкций НКЗ СССР.* – М., 1937. – № 22 : С 31 июля по 10 августа 1937 г. – С. 12.